

Beteckning: _____

Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Vägen till Valhall

Begravningsriter och eskatologiska föreställningar i Gästrikland under yngre järnåldern

Christina Eriksson
2004-06-01

Examensarbete 10 p
Religionsvetenskap C

Människa-Natur-Religion
Handledare Olof Sundqvist

Abstract

The purpose of this investigation is to scrutinise archaeological finds in funeral contexts in the province of Gästrikland, Sweden, and categorize them into one of the three phases in the phenomenological model of “rites de passage”. This method has been applied by the archaeologist Tore Artelius on finds discovered at a grave field in Halland; Sannagård. Following questions are addressed: What happened to the deceased person? Where did he/she go? Which God came to meet him/her? Or did he/she perhaps stay in the grave? To answer these questions I have used Old Norse written sources and ideas produced in the field of history of religions.

Keyword: Eskatologi, dödsföreställningar, Gästrikland, begravningsriter.

Innehåll

1 Inledning.....	4
1.1 Frågeställning och avgränsning.....	4
1.2 Syfte och Metod	5
1.3 Källkritik	5
1.4 Forskningsläge	6
2 Gravplatser och fynd.....	8
2.1 Österfärnebo	10
2.2 Hedesunda	10
2.3 Ovansjö.....	11
2.4 Torsåker.....	12
2.5 Årsunda	13
2.6 Ockelbo	13
2.7 Valbo	14
2.8 Hille.....	15
2.9 Hamråde	16
3 Begravningsriter Allmänt.....	18
4 Begravningsriter i Gästrikland	21
4.1 Kremering.....	21
4.2 Preparering av bränt material	24
4.3 Gravläggning	25
5 Eskatologiska föreställningar.....	28
6 Slutsats.....	31
7 Diskussion samt förslag till fortsatt forskning	33
Bibliografi.....	35
Bilagor	37
Karta över Gästriklands bygder.....	37

1 Inledning

Hos levande och försvunna folk och över hela vår jord har begravningen och byggandet av anhörigas gravar fungerat som ett religiöst och socialt forum för att förklara livets och världens gång och människans plats i denna sammansatta ordning. (Tore Artelius¹)

Vilka riter och eskatologiska föreställningar innefattade ett dödsfall på yngre järnåldern? Livet (och kanske också döden) för den dåtida människan kretsade troligen kring arbetet på gården och sammanhållningen med den egna släkten. Att begravas hemma på gårdsgravfältet var en självklarhet eftersom människan även efter döden räknades till ätten. Man hade också en tro på att den döda levde vidare i en annan existens kanske i själva gravbyggnaden eller hos någon av dåtidens gudar i deras riken². De gåvor som den döda fick med sig på den sista resan måste på något sätt ha speglat de föreställningar om döden som fanns. I Gästrikland finns många fynd just från yngre järnålder eftersom cirka 80 % av gravfälten uppfördes under vikingatid.

1.1 Frågeställning och avgränsning

Vilka begravningsriter och eskatologiska föreställningar dominerade i Gästrikland under yngre järnålder (550-1050 e.kr)?

Undersökningen är koncentrerat till gravar som daterats till åren 550-1050 e.kr, alltså yngre järnålder. De gravar som är äldre eller yngre har därför inte tagits med. Jag har heller inte tagit med enstaka fynd som hittats i åkrar och på gårdar och inte heller nedgrävda skatter som till exempel Valboskatten.

Det är också viktigt i sammanhanget att påpeka att det finns andra forskningsområden som belyser detta ämne. För att få en så bra helhetsbild som möjligt av livet under yngre järnåldern, måste flera källor samverka. Ortsnamn, arkeologiska fynd, skriftliga källor och runstenar är nog de viktigaste och det är också dessa som forskarna har använt i de två stora projekt som gjorts i Sverige under senare år: *Projektet Sveriges kristnande* och *Vägar till Midgård*.

---

¹ Artelius, Tore, 2000, sid. 27.

² Steinsland, G & Meulengracht Sörensen, P, 1998, sid. 83-87.

1.2 Syfte och Metod

Syftet med uppsatsen är att undersöka Gästrikarnas begravningsriter och eskatologiska föreställningar på yngre järnåldern.

Uppsatsen bygger på ett interdisciplinärt synsätt. Två olika forskningsgrenar har legat till grund för undersökningen; arkeologi och religionshistoria. Min utgångspunkt är fynd som gjorts i gravar från yngre järnåldern här i Gästrikland. Den arkeologiska forskningen utgör en direkt källa till människornas tro eftersom fynden i gravarna är nedlagda av dem som levde under den här tiden.

Fynden här i Gästrikland är insamlade och sammanställda vid arkeologiska undersökningar som gjorts från 1900-talets början och fram till vår tid. Arkeologernas dokumentation har använts vid redovisningen av fynden. De redovisade fynden har sedan placerat i någon av faserna i den beskrivna tredelade begravningriter. Faserna består av: separation/kremering, limination/preparering av bränt material, inkorporation/gravläggning och till var och en tillhör specifika gåvor.

1.3 Källkritik

Det material som finns tillhands för tolkning av yngre järnålderns eskatologiska föreställningar är de isländska sagorna som nedtecknades från 1200-talet och framåt. Men detta källmaterial beskriver bara den situation som rådde i den västra delen av Skandinavien och inte oss här i öst. Olof Sundqvist menar dock att de myter som finns beskrivna i de isländska sagorna säkerligen var spridda över stora områden.³ Detta bekräftas av andra källor som runstenar, ortnamn samt jämförda arkeologiska fynd och därför har jag också räknat med att de har betydelse även här.

I källmaterialet finns heller inte mycket angivet om vilka riter som förekom på yngre järnåldern. Vi har i viss mån tillgång till de myter som fanns men om det fanns någon koppling mellan dem och de övergångsriter som nämns i detta arbete finns det få eller inga bevis för. Så här säger Britt-Marie Näsström:

---

³ Sundqvist, Olof, 2004, sid. 146.

Det spröda källmaterialet erbjuder många svårigheter, men likväl finns dock möjligheter att åtminstone skymta passageriter såsom de kan ha fungerat i det förkristna Norden.⁴

Även Margaret Clunies Ross är av den åsikten och säger att det, med något undantag, saknas beskrivningar av det hedniska Nordens rituella seder och bruk i texterna. Hon menar dock att den arkeologiska forskningen har framfört bevis på att riter förekommit men de är naturligtvis inte helt pålitliga därför att de, som tidigare sagts, inte kan styrkas i texterna.⁵

1.4 Forskningsläge

Forskningen om den dåtida människans tankesätt har på senare år uppmärksammat arkeologin som en viktig källa. Den har fått allt större betydelse inom området och en artikel i forskning & framsteg Nr 1 jan-feb 2004 belyser detta. Den behandlar ”Myten Midgård” och så här står det i texten:

Tidigare forskning om förkristen religion har ofta bedrivits utifrån källtexter, och inte från arkeologiska lämningar. Men de arkeologiska fynden kan ge helt nya tolkningar av det förflutna. (Fredrik Svanberg, filosofie doktor i arkeologi vid Lunds universitet och numera verksam vid Riksantikvarieämbetet i Lund)

Redan 1988 sa Evert Baudou så här:

Jag tror att i det enorma materialet som tagits fram vid de många arkeologiska utgrävningarna i Sverige sedan 1950-talet finns det mycket, som skulle kunna belysa det forntida andliga livet om vi kunde ställa de rätta frågorna. Vad skall vi leta efter i materialet, vilka företeelser hör samman? Om vi finner några bra uppslagsändar, så kommer det att återverka på de nya fältarbetena som i sin tur kan föra en sådan forskning vidare.⁶

Religionshistorikerna har alltså fått lära sig att ställa nya frågor. Catharina Raudvere säger i ovan nämnda tidnings kapitel: *Därför är det lämpligt att bredda religionsbegreppet, så att man inte bara ser till kulter eller heliga texter, utan att även folkliga föreställningar och seder kommer med.*

⁴ Näsström, Britt-Marie, 2002, sid. 69.

⁵ Clunies Ross, Margaret, 2002, sid. 13-16

⁶ Baudou, Evert, 1988, sid. 6.

I ett tvärvetenskapligt projekt med namnet *Vägar till Midgård* har både arkeologer och religionshistoriker medverkat för att få just denna bredd. Syftet med projektet är att fördjupa och nyansera bilden av den förkristna religionen.

2 Gravplatser och fynd

Det Gästrikland som möter oss på yngre järnåldern bestod av bygder som vuxit fram runt rullstensåsar, sjöar och vattendrag. Dessa utgjorde naturliga transportleder som hade stor betydelse för människorna. Erik Bellander ger en målande beskrivning av landskapet:

Små socknar, skilda från varandra av den stora skogen, byarna i socknen skilda från varandra av skogen - och deras åkerfält kanske övervägande små gläntor i denna annars slutna skog – det är 1500-talets Sverige. Och i ännu mycket högre grad måste det ha varit vikingatidens. Då härskade inte mist i ett landskap som Gästrikland skogen och ödemarken med väldig makt.⁷

De bygder som fanns var Österfärnebo, Hedesunda, Ovansjö, Torsåker, Årsunda, Ockelbo samt Valbo, Hille och Hamrånge som var och en bestod av flera byar (Se bifogad karta). Erik Bellander har beräknat deras sammanlagda antal till cirka 135-140 stycken. Hur många människor som fanns är dock enligt honom omöjligt att beräkna, det finns alltför många frågetecken: Hur många bönder fanns i varje by? Hur många personer fanns det i varje hushåll? Gravarna ger dåligt underlag i frågan eftersom man aldrig kan veta hur stora gravfälten varit och hur länge de använts.⁸ Varje by var små självförsörjande enheter och man ägnade sig åt jordbruks- och boskapsskötsel, jakt och fiske och dessutom järnhantering som hade särskilt stor betydelse. Detta visar den stora mängden slagg i gravarna här i Gästrikland. De produkter som blev över när de egna behoven tillgodosetts såldes eller byttes mot andra varor. Järn, pälsar och älghorn byttes kanske mot tyger, smycken, pärlor och mynt.

Precis som på många andra håll var männen i Gästrikland handelsbönder. På vintern var de hemma på gården medan somrarna ägnades åt handelsfärder. Via transportlederna som gick längs rullstensåsar och vattendrag tog man sig kanske till marknadsplatser vid byarna i nuvarande Gävlebukten⁹, till Birka eller rentav över havet österut till Ryssland.¹⁰

Det måste ha varit oerhört spännande för de som var kvar hemma när männen kom tillbaka med de nya varorna. Kanske hade de med sig saker som ingen någonsin tidigare sett. Att varorna kom att betraktas som värdesaker är inte så svårt att föreställa sig och att de sedan som en del av gravgåvorna fick följa med på den sista resan. Vad de säkert inte tänkte på då

⁷ Bellander, Erik, 1944, sid. 88.

⁸ Bellander, Erik, 1944, sid. 86.

⁹ Baudou, Evert, 1965, sid. 61.

¹⁰ Bellander, Erik, 1944, sid. 85.

var att just dessa gåvor skulle spela en sån viktig roll 1000 år senare, i sökandet efter vår historia.

Under åren 1927-1934 gjordes en fullständig inventering av Gästriklands fornlämningar av Riksantikvarieämbetet i samarbete med Gästriklands Kulturhistoriska förening. (1953-1954 gjordes ytterligare inventering för den nya ekonomiska kartan som sammanfattades i *"Från Gästrikland 1962"* av S Jansson.) Ingen ytterligare totalinventering har sedan dess gjorts och enligt Erik Bellander får man hela tiden räkna med att det tillkommer nya fynd. Nya undersökningar i samband med bland annat vägbyggen gör att förteckningen måste kompletteras med jämna mellanrum.¹¹ Vid inventeringen 1927-1934 framkom det att flertalet av Gästriklands gravar härstammar från vikingatiden. Att det skett en ökning av antal gravar under den här tiden är inget specifikt för just Gästrikland säger Evert Baudou som menar att det förekommer i de flesta östsvenska landskapen. Men just här i Gästrikland är ökningen väldigt markant. Så här säger han:

"Kanske upp till 80 % av gravfälten dateras till vikingatid, dvs. antalet gravfält från vikingatid är fyra gånger så stort som från hela den tidigare järnåldern. Mig veterligen kan en så stor tillväxt under vikingatiden inte konstateras i något annat landskap."

Att befolkningen växte på detta sätt kan enligt honom bero på den stora betydelse som järnhanteringen fick.¹²

Vikingatidens gravfält härstammar från 500-talet då bygravfälten började användas. Enligt Erik Bellander övergår man då från gemensamma gravfält för bygden och börjar begrava sina döda hemma vid gården. Nu, säger han:

"sker övergången till den byorganisation som i stora drag har bestått ända intill våra dagar och som i så hög grad satt sin prägel på det svenska samhället".

Det var också ovan nämnda byorganisation som styrde det dagliga livet och därför var det enligt Erik Bellander helt naturligt att det var där de döda skulle vila.¹³

---

¹¹ Bellander, Erik, 1944, sid. 7.

¹² Baudou, Evert, 1965, sid. 5-6.

¹³ Bellander, Erik, 1944, sid. 16.

2.1 Österfärnebo

Färnebofjärden och åsen har ända tills Gysingebroarna byggdes utgjort en viktig transportled. Längs den färdvägen ligger gravfälten som ett bevis på dess höga ålder. Att gravfälten kantade färdvägar på det viset var vanligt under järnåldern. Kanske användes de som gränsmarkeringar för byarna men också som monument över de människor som en gång levde där. Runt folkvandringstid (400-550 e.kr.) tog byarna form och sedan yngre järnåldern har de flesta byar egna gravfält där ett flertal fynd gjorts.¹⁴

Hamreheden

Ett litet gravfält med två högar och fem runda stensättningar. En av högarna undersöktes på 1930-talet och utgjordes av en brandgrav och flera fynd.

VAPEN yxa	ELDSTÅL
HÄSTUTRUSTNING, broddar	SMYCKEN dräktprydnader av brons, ring

¹⁵

Rasbo

Gravfältet består av 11 jordblandade rösen varav 2 har undersökts. Det utgjordes av brandlager och gravfynd.

VAPEN knivar, pilar	ELDSTÅL
SILVERMYNT	HÄNGSMYCKEN AV BRONS
NYCKEL	HÄSTUTRUSTNING
MAT små bröd ca 0,5 cm tjocka	TYG som använts att bära benrester till graven efter bålet

¹⁶

2.2 Hedesunda

Bebyggelsen i Hedesunda härrör precis som Österfärnebo från äldre järnålder. Den ligger huvudsakligen samlad på Dalälvens norra strand. Karaktäristiskt för bygden är åsen som utgjorde en viktig färdväg till lands. På Ön som ligger mitt i Dalälven finns flera gravfält som dock inte är undersökta. Vid många av Hedesundas byar och gårdar finns gravfält från yngre järnålder där fynd gjorts.¹⁷

¹⁴ Budtz, Palle, 1994, sid. 153-154.

¹⁵ Budtz, Palle, 1994, sid. 162-163.

¹⁶ Bellander, Erik, 1939, sid. 18-20.

¹⁷ Budtz, Palle, 1994, sid. 86.

Ölbo

Ett gravfält bestående av 15 högar, 10 jordblandade rösen, 7 rösen och 1 rund stensättning. I en gravhög har man hittat flera fynd.

VAPEN hopböjt svärd, spjut- och pilspets samt en sköldbuckla	
--	--

Berg

På en moränholme i en åker ligger en samling fornlämningar; 3 högar, 2 jordblandade rösen samt 2 runda stensättningar. Tre gravar som tidigare förstörts har undersökts.

SMYCKEN spännen, armring, hängsmycke av brons, pärlor	VAPEN spjutspets, omböjt och raka svärd, kniv
HÄSTUTRUSTNING	LERKÄRL
BRÄNDA BEN människa, hund, fågel	OBRÄNDA BEN människa, häst, hästtänder
KAM	MAT kakor av växtämnen

18

2.3 Ovansjö

Ovansjö ligger som en av tre bykoncentrationer i, vad Erik Bellander kallar Storsjöområdet och tillhör den nordvästra delen av Storsjön och bygden rund Näsby sjön.¹⁹ Med hjälp av de många terrängbetecknande ortsnamn som finns i Ovansjö kan man konstatera att bebyggelsen har rötter som sträcker sig längre ner än äldre medeltid.²⁰ Runt Näsby sjön ligger en krans av fornlämningar, säger Erik Bellander och det är också där man finner de (idag kända) största gravfälten i bygden.

Näs

På udden norr om byn ligger socknens största gravfält. Det innehåller 23 högar, jordblandade rösen och rösen varav fyra stycken undersöktes 1913.

BRÄNDA BEN människa, häst, hund, får/get	HÄSTUTRUSTNING isbroddar, rembeslag,
KAM fragment	OBRÄNDA TÄNDER nöt
VAPEN pilar, knivar	VÅG OCH VIKT
JÄRNSLAGG	

21

¹⁸ Bellander, Erik, 1939, sid. 39-41.

¹⁹ Bellander, Erik, 1939, sid. 61.

²⁰ Thorén, Per, 1997, sid. 53.

²¹ Österling, U-B, 1975

Vik

Grisskogens gravfält ligger mellan Storviks bangårdsområde och Näsby sjön alldeles intill Storviks gamla vattentorn. På sommaren 1994 gjordes en arkeologisk undersökning av området av Läns museet i Gävleborg på grund av att platsen hotades av utplåning. Området skulle komma att beröras av att Vägverket planerade en omdragning av Riksväg 80 och Banverket av en mindre grusväg. Platsen har undersökts flera gånger och av de från tidigare år registrerade tretton gravar återstod nu elva eftersom de två andra visade sig vara en ugnslignande konstruktion och en husgrund. Gravarna bestod av en hög, ett röse och fem stensättningar samt fyra flatmarksgravar.

BRÄNDA BEN människa, hund, häst, nöt svin, hönsfågel, björn, rovfågel,	OBRÄNDA BEN tänder från get/får, nöt
JÄRNKITTEL	VAPEN omböjt svärd, pilspets
ELDSTÅL + FLINTA, HÄNGBRYNE	KAM OCH SAX
HÄSTUTRUSNING betsel, broddar, remsölja	SMYCKEN, spännen, spännbucklor, fingerring, silverbläckhängen, bronshängen, pärlor
MYNT arabiskt samanidermynt omgjort till hänge från Transoxanien	NITAR OCH SPIKAR kanske från en släde
BRÄND BJÖRNFÄLL	

22

2.4 Torsåker

Torsåker ligger i den andra av Erik Bellanders tre koncentrationer, nämligen mellan de runtomliggande höjderna vid sjöarna Sälgsjön St. Gösken och Ottnaren.. Bygden har inte vidgats sedan Vendeltiden utan var, precis som idag, koncentrerad till platsen där nuvarande kyrkan ligger. Erik Bellander menar att av det som en gång säkerligen varit ett rikt fornlämningsbestånd återstår idag endast 26 gravar.²³

Västerhästbo

I byn ligger det som är kvar av en fornlämningsgrupp, bestående av 5 högar samt en treudd. På denna plats har gjorts fynd, dock har ingen av de högarna blivit ordentligt undersökt. Det finns uppgifter om att 7 gravar på ett då intilliggande gravfält har undersökts 1878.

VAPEN yxa, spjutspets, pilspetsar	5 BRONSKNAPPAR till häktespänne
-----------------------------------	---------------------------------

²² Thorén, Per, 1997, sid. 11-12.

²³ Bellander, Erik, 1939, s 69 samt Bellander, Erik, 1944, sid. 48-49.

2.5 Årsunda

Den tredje bykoncentrationen runt Storsjön är Årsundaslättan som har förgreningar västerut till Otnaren, säger Erik Bellander. Bygden låg öster om åsen vid en sankmark som idag är uppodlad med som under järnåldern levererade rikligt med myrmalm. Den stora rullstensåsen som sträcker sig genom socknen korsar Dalälven i Österfärnebo, fortsätter norrut och skjuter ut i sjön med en långsmal udde som bär upp vägen över sjön till Sandviken. Årsunda är den enda socknen i landskapet som inte når fram till havet eller till gränsen. Bygden har i stort sett samma utsträckning idag som den hade under vikingatiden och vid varje av de större byarna finns gravfält.²⁴

Sörby

Gravfältet på åsen vid kyrkan är dominerande i socknen med sina omkring 85 fornlämningar. De upptar en sträcka av ca 900 meter på och nedanför östra sluttningen av åsen. Troligen har antalet gravar en gång varit det dubbla. Gravfältet som varit utsatt för kraftig skadegörelse har vid två tillfällen blivit undersökt. Tre gravar på södra delen undersöktes 1923 samt ytterligare en grav i norra delen vid ett annat tillfälle, årtal okänt.

JÄRNSLAGG	VAPEN yxa, pilspets, kniv, spjutspets, svärd
BRÄNDA OCH OBRÄNDA BEN människa och djur	SMYCKEN hängsmycke, pärlor
HÄSTUTRUSTNING betsel	JÄRNKITTEL OCH LERKÄRL

²⁵

2.6 Ockelbo

Ockelbo är Gästriklands största socken och upptar ungefär en fjärdedel av landskapets yta. Bygden som inte tycks vara äldre än vikingatid är koncentrerad till stränderna kring Bysjön och omgärdad av skogar och myrar. Kännetecknande är också Ockelboåsen, som sträcker sig genom hela socknen. Den första bosättningen växte fram strax öster om Åmotsåns inflöde i Bysjön, på en plats som numera benämns Fornvi. Platsen växte till lokalt centrum och fick så småningom det med rit och kult förknippade namnet Vi. Så här står det på Länsmuseets hemsida:

²⁴ Hedblom, Folke, 1958, sid. 113-115.

²⁵ Bellander, Erik, 1939, sid. 72-76.

”Några hundra år senare flyttar byn längre söderut längs stranden. Kullen lämnas öde. Husen bränns ned eller lämnas att förmultna. Åkrarna börjar bearbetas med den nyuppfunna plogen. Idag är det bara vikingarnas gröna högar som visar att här en gång legat en viktig plats.²⁶

Vi

På en udde i Bysjön ligger gravfältet i Fornvi. Det består av fyra högar och fem runda stensättningar. Här finns också en gammal järnframställningsplats med tio större slagghögar och järnslag är också utspritt över hela området. En av högarna undersöktes i slutet av 1800-talet.

SKELETT av tre människor (kristna?), 1 hund	VAPEN spjut- och pil-spetsar, yxor
VÅGSKÅLAR och VIKTER	JÄRNKITTLAR 3 stycken
JÄRNSLAGG	SMYCKEN pärlor, spänne, hängprydnad av brons, knappar
TRÄFÖREMÅL med pånitade bronsbleck,	Äggformad sten, 2,4 cm lång

Ulfsta

Vid ”Hans Pers” gård låg förr ett gravfält med 12 gravar som numera är borttaget.

Undersökningar av gravfältet har gjorts vid tre tillfällen, 1918, 1919 och 1927.

SMYCKEN hängsmycke av brons, pärlor, ovala spännen, armringar, små bronsringar,	VAPEN sköldbuckla, yxa
JÄRNSLAGG	KRUKSKÄRVA
BRÄNDA BEN människa	SKELETT människa
HÄSTUTRUSTNING betsel	

2.7 Valbo

Som namnet antyder växte bygden fram längs med Valsjöbäcken på Valboåsens södra sluttning. En av de första platserna var nuvarande Kungsängen, kring bäcken mellan Gamla Vall och Kungsbäck. Under tidig vikingatid fick platsen namnet Vi eftersom centrum för kulten låg där. Vid kristendomens införande är det emellertid, säger Folke Hedblom, Tors offerplats på Vall, Torsvallen, som är traktens andliga centrum.²⁷

²⁶ www.jarnriket.com

²⁷ Hedblom, Folke, 1958, sid. 155-157.

Valbo är en av Gästriklands kärnbygder. Den omfattande järnframställning som en gång funnits har gjort dess invånare rika. Detta framgår av de rika gravfynd som gjorts samt den stora silverskatt som hittades i Allmänninge i mitten av 1830-talet. I Valbo byggdes också Gästriklands första stenkyrka på 1100-talet, alldeles intill Tors offerplats som ett tecken på den kristna segern.²⁸

Järvsta

På detta gravfält syns brytningen mellan det kristna och det fornnordiska tydligt. Såväl rika brandgravar som kristna skelettgravar har funnits sida vid sida. Den runsten som står i gravfältets sydöstra kant är daterad till 1050-1060 och berättar om kristna influenser. Stenen som står på sin ursprungliga plats vittnar om hur den kristna tron långsamt införlivades i bygden. Det ursprungliga gravfältet har varit betydligt större än vad det är idag men vartefter olika järnvägs- och landsvägsbyggen genomförts har gravfältet undersökts. Vad som återstår idag är fem rösen och ett 30-tal runda stensättningar²⁹

BRÄNDA BEN människa	OBRÄNDA BEN skelett av människa, hästtänder
VAPEN spjut- pilspetsar, svärd, omböjd spjutspets	SMYCKEN pärlor, hjulformigt hängsmycke, spännbucklor, torshammarring,
TYG som visar på en varierad och avancerad vävteknik en del troligen från Syrien	ELDSTÅL
HÄSTUTRUSTNING broddar, betsel,	JÄRNLAGG
MYNT av silver	SPELBRICKOR
KITTEL	KAM

³⁰

2.8 Hille

Hille är en ung kyrksocken som ännu vid mitten av 1300-talet var annex till Valbo. Bygden växte fram på yngre järnåldern längs den rullstensåsen som går genom socknen. Enligt Folke Hedblom räknar man med att, vid den tiden bygden växte fram, havets inre vikar nådde ända fram till rullstensåsen.³¹

²⁸ Budzt, Palle, 1994, sid. 103-104.

²⁹ Budzt, Palle, 1994, sid. 116-120.

³⁰ Bellander, Erik, 1939, sid. 110-112.

Budzt, Palle, 1994, sid. 116-120.

FORNLÄMNINGAR Markvårdade fornlämningar i Gävleborgs Län, Del 2, sid. 10.

Baudou, Evert, 1965, sid. 15-48.

³¹ Hedblom, Folke, 1958, sid. 147-148.

Jättendalarnas gravfält

Strax söder om Björke ligger ett typiskt höggravfält från yngre järnåldern. Gravfältet består av ett tjugotal högar, åtta runda stensättningar samt en treudd. På 1920-talet grävdes sex av gravarna ut, samtliga var brandgravar och flera av dem visade att den döde bränts i en båt.³²

BRÄNDA BEN av människa	KRUKSKÄRVOR
SMYCKEN spännen, pärlor (en del belagda med guldfolie), kammar av ben, bronsring	HÄSTUTRUSTNING betsel, broddar
SPELBRICKA	VAPEN omböjt svärd, spjutspets, pilspetsar, yxor

2.9 Hamrånge

En av de mindre socknarna i landskapet som omfattar den nordligaste delen av kusten och har sin gräns mot den på vikingatiden ryktbara Ödmården. Byarna i socknen växte fram längs Hamrångeåns nedre lopp. Namnet Hamrånge har kommit från den åsliknande bergshöjd som går genom bygden. Det branta berget består av stenig terräng som brukar kallar hamrar och följaktligen betyder namnet ”De som bor på hamrarna”, alltså *Hamrungrar*. Kanske var Vi-byn deras första boplats. En kyrka byggdes på medeltiden vid dess gräns, troligen vid platsen för själva kultplatsen, Viet.

Bebyggelsen i Hamrånge ligger i stort sett på samma ställen idag och det är också där, längs Hamrångeån, som flera gravfält finns.³³

Fors-Sjökalla

I markerna runt byarna Fors och Sjökalla ligger ett stort antal gravar längs med Hamrångeån. Sju gravfält med sammanlagt över 70 gravar från yngre järnåldern finns kvar idag.³⁴ I Fors undersöktes 1930 tre gravar som alla var rösen innehållande brandlager och fynd.

KITTEL av järn	VAPEN yxa, spjutspetsar, hopböjt svärd, kniv
HÄSTUTRUSTNING	VACKER KVARTSSTEN

I Sjökalla har flera gravfält undersökts, 1917 undersöktes fyra stycken och 1933 undersöktes ett, samtliga jordblandade rösen med brandlager och fynd.

KRUKSKÄRVOR	NYCKEL
-------------	--------

³² Budzt, Palle 1994, sid. 98-100.

³³ Hedblom, Folke, 1958, sid. 140-141.

³⁴ Budzt, Palle, 1994, sid. 77.

SMYCKEN pärlor	VAPEN spjutspets, yxa, svärd
JÄRNSLAGG	

35

---

³⁵ Bellander, Erik, 1939, sid. 127-129.

3 Begravningsriter Allmänt

För yngre järnålderns människor fanns, enligt forskarna, en tro på att döden innebar en resa till en annan värld. Det finns också belägg för tron på att det var själva gravplatsen som var uppehållsplats för den döda. I vilket fall så behövde den döda rustas för att klara sin nya tillvaro och de levande försäkra sig om att den döda fick ett bra "liv" på den andra sidan. Därför var ett dödsfall och den påföljande begravningen inramat av ett antal riter till vilka en mängd föremål var relaterade. Föremålen ingick antingen i det brinnande bålet eller lades efteråt ned i graven innan överbyggnaden gjordes. Hur mycket gåvor den döda fick med sig berodde på vilken ställning han eller hon haft i livet. För trälen blev det nog inte mer än en grop i marken, står det i *Människor och makter i vikingarnas värld*, medan den fria mannen kunde få med sig både sina vapen och sin häst.³⁶ Förutom att se till att den döda blev ordentligt utrustad skulle man också tvätta och klä den döda och stänga till dess ögon, näsa och mun. Man var rädd att den döde, om inte begravningen gick rätt till, inte skulle få frid i sin nya tillvaro och som spöke uppsöka de levande och skrämma dem.³⁷

Alla ceremonier som omgav döden kan betraktas som övergångsriter. Varje gång en människa byter "rum", så att säga, spelar dessa riter en stor roll. Olika rum kan vara födelse, pubertet, giftermål, men framförallt döden som inte bara är en naturlig företeelse, säger Mircea Eliade, utan både en ontologisk och social förändring. Han fortsätter:

*De avlidna måste bestå vissa prov, som avgör deras eget öde efter döden, men de måste också erkännas av de dödas gemenskap och upptas i den. Hos vissa folk är först den rituella begravning en bekräftelse på döden; den som inte jordats enligt seden är inte död. På andra platser är döden först giltig sedan begravningsceremonierna ägt rum eller så snart den avlidnes själ på rituellt sätt ledsagats till sin nya boning i den andra världen och där upptagits i de dödas gemenskap.*³⁸

En modell för att analysera övergångsriter skapades av Arnold van Gennep (1909) även om han ansåg att varje rituell process uppvisar en övergång och modellen således är tillämpbar på alla slags riter. Den rituella processen delar han in i tre faser: Separation - där ritualens objekt skiljs ut från sitt vanliga sammanhang, limination - som är en övergångsperiod samt

³⁶ Steinsland, G & Meulengracht Sörensen, P, 1998, sid. 83-87.

³⁷ Ibid

³⁸ Eliade, Mircea, 1957, sid. 126.

återföringsfasen - där objektet träder in i sitt nya sammanhang. Den liminala fasen har sedan bearbetats av Victor Turner som menar att denna mellersta fas egentligen är en kritisk period. Då hör ritualens objekt varken till det gamla eller till det nya, varje felsteg i riten kan få katastrofala följder eftersom objektet nu befinner sig i ett tillstånd där vad som helst kan hända. Ett viktigt moment i denna fas är därför ökad rituell kontroll anser Victor Turner som kallar den antistruktur eftersom vardagens fasta strukturer ger vika för ett rituellt tomrum.³⁹

Begravningen gick till så att man brände den döda, ibland liggande i en båt eller en släde tillsammans med djuroffer och gåvor, sedan byggdes en hög eller stensättning över platsen.⁴⁰ Men ibland gick det till så att kremeringen skedde på ett annat ställe än själva gravplatsen. Därefter flyttades benen dit, lades direkt på marken eller i en grävd grop tillsammans med gåvor och en överbyggnad gjordes.⁴¹

Tore Artelius har intresserat sig för Genneps ritmodell och anlagt den på en gravplats i Halland från yngre järnåldern. Han delar in begravningen av den döda i modellens tre faser samt kategoriserar gravgåvorna i de olika faserna. Så här säger han:

Alla arkeologiska försök att beskriva begravningars ”mening” måste utgå ifrån att ritualerna omfattade ett antal faser som alla kännetecknades av sina specifika religiösa och sociala målsättningar. Detta innebär att de handlingar som av det empiriska materialet att döma måste ha genomförts och de föremål/symboler som använts måste vara möjliga att relatera till ett specifikt skede i begravningen för att dessa skall kunna ges en trovärdig tolkning när det gäller såväl religiös som social innebörd och målsättning⁴².

De tre faserna är:

1. **Kremering.** Genom denna övergår den döda till ”den andra sidan”, samtidigt som separationen från de levandes värld synliggörs. Den döda får här med sig sina personliga tillhörigheter; kläder, vapen, smycken, husdjur.
2. **Preparering av graven.** Oordning. Ett mellanstadium som skiljer sig från fall till fall. En liminal fas mellan kremering och gravläggning då det brända materialet samlas ihop. Kanske förekom rituella måltider vid gravplatsen under denna fas.

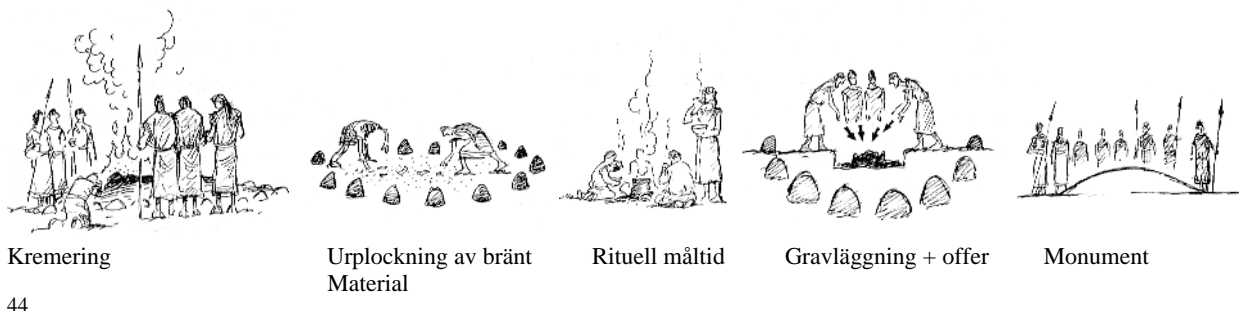
³⁹ Sörensen, Jörgen Podemann, 1996, sid. 29-31.

⁴⁰ Steinsland, G & Meulengracht Sörensen, P, 1998, sid. 88.

⁴¹ Thorén, Per, 1997, sid. 14.

⁴² Artelius, Tore, 2000, sid. 224.

3. **Gravläggning.** Ordning. Avslutningsfas. Den dödas övergång fullbordas. De sista gåvorna läggs i graven; små stenar, slagg, bröd och växter. Symboler för fruktbarhet och återfödelse. Därefter kunde själva gravbyggnaden göras som ett monument.⁴³

Överbyggnaderna kunde se olika ut och enligt Palle Budzt består de för det mesta av högar eller runda stensättningar, ibland förekommer också treuddar och skeppsättningar.⁴⁵ Seden att bränna den döda liggande i en båt eller en släde, men också att bygga en skeppsättning ovanpå graven har religiös betydelse menar Folke Ström. Så här säger han:

*Tanken på en färd till ett dödsrike bortom havet, bortom horisonten förefaller sannolik. Det mål som hägrat har väl närmast haft karaktären av ett himmelskt dödsrike, ty hav och himmel smälter i dödsideologien gärna samman till ett.*⁴⁶

Även om kremering var den vanligaste begravningsformen under vikingatiden så användes ändå i undantagsfall jordbegravning. Kanske var det rika personer som begravdes på detta sätt. Per Thorén hänvisar till Agneta Bennett som anser att järnålderns skelettgravar ofta har en prägel av rikemansgravar.

⁴³ Artelius, Tore, 2000, sid. 225-227.

⁴⁴ Artelius, Tore, 2000, sid. 210.

⁴⁵ Budzt, Palle, 1994, sid. 29.

⁴⁶ Ström, Folke, 1985, sid. 32.

4 Begravningsriter i Gästrikland

Tore Artelius har som tidigare sagts, anlagt Arnold van Genneps ritmodell på en begravningsplats i Halland; Sannagård. De begravningsplatser som undersökts här i Gästrikland består till största delen av brandgravar och därmed också tillämpbara i den av Tore Artelius använda modell. Även gåvorna kan med hjälp av hans beskrivning kategoriseras i de olika faserna.

Några bestämda gudar vill Tore Artelius dock akta sig för att läsa in i materialet eftersom han ser en fara att som arkeolog göra det. Han säger:

Men den mycket specifika religiösa betydelsen som rymdes i föremålen, det specifikt informativa innehållet är dock, vill jag mena av en karaktär som ligger utom arkeologins förmåga att nå. Vi vet inte vad stenen och växten ”betydde”.⁴⁷

Eftersom min utgångspunkt är en annan ser jag inget problem i att ”läsa in” gudar i materialet. Min tolkning av det arkeologiska materialet sker utifrån studier av skrivet källmaterial som tidigare religionshistoriker utfört. Därför blir den indelning jag gjort en allmän beskrivning av skeendet samt en sammanställning av gåvorna som ingår i varje fas.

4.1 Kremering

Flertalet av de gravundersökningar jag studerat utgjordes av brandgravar. Var gravbålet en gång stått är svårt att veta. Säkerligen har en del blivit gravlagda på samma plats som bålet medan andra flyttats efter kremeringen. Detta första skede av begravningen var till för att hjälpa den döda till sitt nya liv. På gravbålet sker en omvandling av människan och genom att bränna kroppen frigörs dess själ menar Anders Kaliff och ser skapandet av elden som en symbol för skapandet av liv.⁴⁸ Han säger också att människan genom eldens kraft uppdelas i en själslig aspekt och slagg i form av aska och ben. Precis som elden skiljer malmen från slaggen delar den upp människan i levande och döda beståndsdelar.⁴⁹

De gåvor som följde med i kremeringen räknas som personliga tillhörigheter, det kunde vara kläder, smycken, kammar, eldstål, vapen (ibland förstörda för att visa att de vigts åt

⁴⁷ Artelius, Tore, 2000, sid. 198.

⁴⁸ Kaliff, Anders, 1997, sid 112.

⁴⁹ Kaliff, Anders, 1997, sid. 105.

gudavärlden), husdjur som hästar och hundar. Dessutom medföljde sådant som personen troddes behöva på vägen till något av dödsrikerna, hel-skor till exempel eller annan färdhjälp som båtar och slädar. Genom att bränna allt blev också separationen av den döda tydlig för de efterlevande, han eller hon var nu skiljd från de levandes värld, allt som återstod var en hög med ben och aska. Kremeringen är en under ordnade omständigheter genomförd fas i ritualen säger Tore Artelius och fortsätter: *Allt andas strikt ordning, nedbrytning och förflyttning.*⁵⁰

Flera av fynden i Gästriklands gravar kan härledas till denna första begravningsfas:

- **Kläder, smycken, kammar, och eldstål.** Flera smycken som tros ha sakral betydelse har hittats här i Gästrikland. Den Torshammarring som hittades vid gravfältet i Järvsta är ett exempel. Ett annat är det silverbleckhänge som hittats i Grisskogen i Storvik. Motivet på hänget är en mittbuckla varifrån det utgår ett virvelmönster, ett motiv som ofta tolkas som en solsymbol, och tillägnade fruktbarhetsgudarna.⁵¹ Eldstål och ibland också flinta är mycket vanliga fynd i gravarna här, precis som på många andra håll i Sverige. Dessa föremål var säkerligen oundgängliga för människorna då, precis som tändstickor och tändare är för oss idag. Utan dem blev det betydligt svårare att göra upp eld, och fick man inte eld kunde man vare sig laga mat eller värma sig när det var kallt. Men förutom eldstålets praktiska funktion hade det troligen också en magisk. *Det finns många belegg för föreställningar om eldstålets magiska egenskaper när det gällde att förhindra sjukdomar och annat ont,* säger Palle Budzt⁵².
- **Vapen.** Flera olika vapen har hittats; svärd, knivar, spjut, pilar, yxor och sköldar. Typiska manliga attribut, personliga ägodelar som användes både vid jakt och strid och naturligtvis var oundgängliga på andra sidan graven. De mest intressanta av dessa vapen är de omböjda svärd och spjutspetsar som hittats i Järvsta, Vik, Berg och Ölbo. Att de medvetet förstörts tyder på att de har sakral betydelse och alltså som Folke Ström säger: *vigts åt de dödas värld.*⁵³ Den gud som åsyftas var säkerligen Oden som oftast anses vara krigarguden framför alla. *Han är spjutets gud* säger Anne-Sofie Gräslund⁵⁴ och hans häst Sleipner med sina åtta ben är den som för de döda till Valhall

⁵⁰ Artelius, Tore, 2000, sid. 225.

⁵¹ Thorén, Per, 1997, sid. 58.

⁵² Budzt, Palle, 1994, sid. 85.

⁵³ Ström, Folke, 1985, sid. 34.

⁵⁴ Gräslund, Anne-Sofie, 2002, sid. 33.

som var Odens boning och krigarnas dödsrike.⁵⁵ En annan tolkning får de omböjda svärden som enligt Anders Kaliff var Frejs vapen och således tillägnat en fruktbarhetsgud.⁵⁶

- **Husdjur.** Att djur lades ner i gravarna tror man har att göra med den stora betydelse de hade i människornas vardag. De fick mat och kläder från dem och de hjälpte till med arbetet på gården. Djuren förekom överallt i myterna, de användes i kulten och fanns som bilder på till exempel smycken och keramik och kunde också vara statusföremål. Gränsen mellan djur och människa var inte så skarp. I myterna är djuren gränsöverskridande och utgör en kanal mellan människan och den andra världen. Så här säger Kristina Jennbert: *Djuren blev språkrör för mänsklig kommunikation och för mänskligt tänkande och de blev länkar mellan det kända och det okända, mellan det avgränsade och det gränslösa.* Det verkar enligt Kristina Jennbert som djuren ingått en symbios med människan. De var viktiga för vår förståelse av omvärlden, och därför behandlades de också lika vid begravningar.
- **Färdhjälp.** Generellt säger forskarna att fler än 50 nitar/spikar i en grav tyder på att det rör sig om en ”trolig” båtgrav. För att vara säker bör man hitta minst 100. Andra tänkbara föremål kan vara kistor, bårar, vagnar, slädar men gammalt båtvirke kan också ha använts som bålved, säger Per Thoren och menar att det finns flera tänkbara förklaringar till varför nitar och spika påträffas i gravar.⁵⁷ Broddar finns ofta med i gravar som en del i hästutrustningen, men även broddar till människor har hittats, bland annat i Grisskogen i Storvik. Anne-Sofie Gräslund har tolkat dessa som ”Helskor” och skulle som sådana ha använts som hjälp på den svåra och farliga vandringen till dödsriket Hel.⁵⁸
- **Övrigt** Förutom de ovan nämnda lämnades en mängd andra föremål av skilda slag med den döda. Många var personliga ägodelar (kammar), en del visar på yrke (vågar och vikter) och status (björnfällen, nycklar) en del på den stora byteshandel som förekom (tyg från Syrien och mynt från Transoxanien).

⁵⁵ Steinsland, G & Meulengracht Sörensen, P, 1998, sid. 51-53.

⁵⁶ Kaliff, Anders, 1997, sid. 17.

⁵⁷ Thorén, Per, 1994, sid. 21.

⁵⁸ Gräslund, Anne-Sofie, 2002, sid. 49.

4.2 Preparering av bränt material

I denna fas samlas resterna av den dödas kropp och tillhörigheter ihop för att sedan i fas tre gravläggas. Denna del av ritualen är svår att påvisa menar Tore Artelius även om han är säker på att den existerat.⁵⁹ Även Anders Kaliff håller med om det och säger:

Vi kan rimligen anta att det bör ha förekommit en utarbetad ritual för vad som hände mellan kremeringen och nedsättningen av benmaterialet på gravfältet. Även om vi kan utläsa att riter företagits är det, trots ett omfattande arkeologiskt och osteologiskt material, betydligt svårare att säga exakt vad som ägt rum.⁶⁰

Några moment som tros ha ingått är att benen samlats ihop, samt genomgått någon form av behandling som krossning. Dessutom vet man att det säkerligen var så att allt benmaterial sedan inte deponerades i graven.⁶¹ Vad som hände med det materialet är arkeologerna inte säkra på även om det finns flera teorier. Anders Kaliff menar att delar av den döda kanske placerades på gårdar, åkrar, isar eller i vattendrag.⁶² Tore Artelius visar i sin bok att ben deponerats i stolphål på gravplatsen, rester av något som kan ha varit ett ”dödshus”, där det hopsamlade benmaterialet bearbetats.⁶³

Vid begravningsplatsen i Halland har Tore Artelius också hittat belägg för att det i denna fas förekommit förtäring av mat.⁶⁴ De brända rester efter svin, nöt och hönsfågel som hittats här i Gästrikland kan ha ingått i en sådan rituell måltid och även de keramikskärvor som hittats kan ha varit en del av den. Tore Artelius tror att matkärnen efter måltiden kan ha krossats eftersom keramikskärvor hittats oordnat i gravarna⁶⁵.

I övrigt kännetecknas denna fas av oordning och kaos. Det är en liminal fas som präglas av den traditionella beskrivningen. Den döda som ännu inte är begravnen befinner sig i ett tillstånd mellan två faser. Han har lämnat det gamla tillståndet men ännu inte hamnat i det nya.

---

⁵⁹ Artelius, Tore, 2000, sid. 226.

⁶⁰ Kaliff, Anders, 1997, sid. 92.

⁶¹ Artelius, Tore, 2000, sid. 226.

⁶² Kaliff, Anders, 1997, sid. 92.

⁶³ Artelius, Tore, 2000, sid. 226.

⁶⁴ Ibid

⁶⁵ Ibid

4.3 Gravläggning

Den tredje och sista fasen i begravningen kännetecknas av fullbordan. Nu återskapas den sociala ordningen enligt Tore Artelius⁶⁶, och den ordning som rådde i fas två återställs. De hopsamlade benresterna gravläggs tillsammans med de sista gåvorna och gravbyggnaden görs som ett monument över den döda. Nu är det de efterlevandes behov som tillgodoses. Genom att ge gåvor av främst fruktbarhetskaraktär skapar man för sig själv en trygghetskänsla. Precis som när fröet som läggs ned i jorden växer upp i ny form hoppades man att den döda när han lades ner i graven skulle återfödas i någon form. Gåvorna var symboler för denna tanke. De gåvor som lades ned i detta skede kunde vara stenar (gärna i äggform), mat, (särskilt bröd), växter (som förstås är borta nu) och järnslag (som precis som de brända benen är en slutprodukt).

De av Gästriklands fynd som tros ingå i denna slutfas av begravningen är:

- **Stenar.** I Vi i Ockelbo hittades en äggformad sten som säkerligen nedlagts för ett särskilt ändamål. Ägg har i många kulturer varit en symbol för fruktbarhet och återfödelse menar Anders Kaliff och säger så här: *Ägget är ett kraftcentrum där det gamla livet omvandlas till ett nytt och växer till, vilket gör det till en viktig symbol både vid ritualer vid årstidens vändning och i kulten av de döda. Graven som omvandlingsplats kan då liknas vid den funktion ägget tillmäts.*⁶⁷ Också Tore Artelius tillmäter äggformade stenar stor betydelse, han säger: ... *”något skedde” när denna placerades bland de gravlagda benen – en religiös innebörd fick sin fullbordan.*⁶⁸ Även de stenar som utgjorde själva gravbyggnaden har av Anders Kaliff tolkats som symbolbärare. Enligt honom kunde stenarna användas som ett sätt att binda den döda i graven och hindra honom från att ”gå igen”. En animistisk föreställning menar Anders Kaliff som kan ligga bakom dess användning som byggnadsmaterial.⁶⁹ *Den (stenen) kan visa fram det eviga i människan – hennes odödliga själsegenskaper. Stenar anses därför i många kulturer också i sig hysa andliga egenskaper. Stenen hysar inom sig en*

⁶⁶ Artelius, Tore, 2000, sid. 224.

⁶⁷ Kaliff, Anders, 1997, sid. 89.

⁶⁸ Artelius, Tore, 2000, sid. 199.

⁶⁹ Kaliff, Anders, 1997, sid. 107.

*själ, liksom en grav innehåller den döda människan.*⁷⁰ Graven kan därför anses vara en kropp som själen kan återvända till efter att den bränts.⁷¹

- **Mat.** Att man tänkte sig ett fortsatt liv på andra sidan graven märks tydligt när man ser de matgåvor som den döda fått med sig. De små bröd och kakor av växtämnen som hittats i Österfärnebo och Hedesunda har trots sin höga ålder bevarats. Kanske hade man tänkt sig att den döda skulle ha något att äta på i graven eller ta med sig på resan till dödsriket. Folke Ström säger: *I det enkla bondfolkets viloställen är krukor och fat framdukade, lerkärl med gröt och öl har stått beredda för de bortgångnas förplägnad. I förmögnare familjers gravar är de hemgjorda lerkrukorna blandade med serviser av dyrbarare slag och varken silver- eller bronskärl saknas.* Han menar att detta tyder på en materiellt präglad dödstro samt en tro på att den döda stannade en viss tid i graven.⁷² Kanske kan just brödgåvor tyda på en koppling till fruktbarhet och pånyttfödande. Det menar i alla fall Torun Zachrisson i samband med de vridkvarnar som hittats på flera ställen i Norge och Sverige⁷³ (mig veterligen ej i Gästrikland). Av ytterligare en åsikt är Tore Artelius som anser att växterna är ”nära” människan. I deras cykliska återfödande ses en symbolisk likhet med människans liv och död. *”De odlade växterna delar människans livsbetingelser, de kan inte heller leva utan omvårdnad”*, säger han också.⁷⁴
- **Järnslag.** Något som är kännetecknande för Gästrikland är den rika förekomsten av järnslag i och på gravarna. Flera gravhögar är helt gjorda av slag, men det förekommer också att slag lagts ned i graven som gravgåvor. Vilken betydelse slaggen hade är det många forskare som har funderat över. Flera tänkbara orsaker har diskuterats, som bevis för hur viktig järnframställningen var för folket här. Man tillverkade till exempel knivar och pilspetsar för eget bruk men också som bytesvara. Men järnslaggen tros också ha en annan magisk innebörd. Slaggen förvandlas vid tillverkning av järn. Först är det varmt, ljust och mjukt för att sedan när det stelnar bli kallt, mörkt och stelt. Detta skulle kunna liknas vid en människas omvandling vid

⁷⁰ Kaliff, Anders, 1997, sid. 106.

⁷¹ Kaliff, Anders, 1997, sid. 107.

⁷² Ström, Folke, 1985, sid. 33.

⁷³ Zachrisson, Torun, 2004, sid. 361.

⁷⁴ Artelius, Tore, 2000, sid. 185.

döden. Dessutom har båda med eld att göra. Järnet som tillverkas genom eld och den döda som bränns på bålet.

- **Övrigt.** Kanske tänkte man sig också att den döda skulle få tid för sina fritidsintressen på andra sidan eftersom spelbrickor lades ned som en sista gåva.

5 Eskatologiska föreställningar

Efter att den rituella begravningen avslutats och allt återgått till det vardagliga återstår för oss frågan: Vad hände egentligen med de döda, en fråga som vi ännu idag inte vet ett dugg mer om än vad de gjorde på yngre järnåldern. Men precis som många idag tror att livet fortsätter efter döden antingen här på jorden i en ny kropp eller i ett himmelrike så fanns ett flertal alternativ för den dåtida människan.

Enligt de skriftliga källorna fanns en mängd olika föreställning om vad som hände med den döda på andra sidan graven. Ibland trodde man kanske till och med den döda existerade på två ställen samtidigt. Det finns stöd för den föreställningen att den döda fortsatte sin existens i själva graven och där kunde ta emot gåvor från de levande samtidigt som han/hon befann sig i ett mera avlägset dödsrike. Frågan blir: Varför lades gåvorna ned i graven? Var de menade som färdhjälp på resan till något av dödsrikerna eller skulle den döda ha dem hos sig i graven? Folke Ström menar att det finns mycket som talar för ett samband mellan de två föreställningarna. I alla fall så länge minnet av den döda levde hade han eller hon dubbel identitet. Så här säger han:

Även om hans existens förlägges till ett fjärran dödsrike, så erfar han dock genom den kroppsliga delen av sitt jag kontakten med de efterlevande, mottager deras kult mm. Gravkulten upphörde inte med att tron på ett himmelskt dödsrike uppkom.⁷⁵

Tanken på graven som den dödas vistelse är en av de tidigaste dödsföreställningarna menar Folke Ström och säger att den är *urgammal*.⁷⁶ Ett annat tidigt dödsrike är enligt honom Hel, som kan ha rötter i stenålderns underjordiska massgravkamrar. Andra forskare menar att platsen kanske inte var fullt så dystert på vikingatiden som den beskrivs i sagorna. Det är istället möjligt att beskrivningarna kan vara färgade av kyrkans lära om helvetet, som för övrigt egentligen betyder *Helviti* (Hels straff).⁷⁷ Ett annat kanske något yngre dödsrike är det heliga berget, eller Helgafell som det enligt Folke Ström kallas i Eyrbyggja saga, en plats som också är betydligt ljusare än den ödsliga underjorden.⁷⁸ I berget samlas släkten runt den brinnande elden för att äta, dricka och prata, precis som förr i tiden. Det här är en tro som

⁷⁵ Ström, Folke, 1985, sid. 218.

⁷⁶ Ström, Folke, 1985, sid. 216.

⁷⁷ Steinsland, Gro & Meulengracht Sörensen, Preben, 1994, sid. 91.

⁷⁸ Ström, Folke, 1985, sid. 217.

färgats av ättesamhällets trygga gemenskap⁷⁹ men som kanske också är en övergångsform för nästa plats, nämligen Odens himmelrike Valhall.

Folke Ström ser belägg för det här i Sverige förekommande berg med namn som Valhall, Valshall och Valshalla. Dessutom är dessa berg knutna till sägner om ättestupor och som han säger: *förvisso inte saknar beröringspunkter med idén om dödsberget*.⁸⁰ Föreställningen om Odens himmelrike har troligen uppkommit med seden att bränna den döda. Med eldens hjälp frigörs den dödas själ från kroppen och förs av vinden till detta fjärran rike, kanske i den båt eller släde som han bränts i. På vägen möts han av Oden som råder över vindens element, säger Folke Ström.⁸¹ För att hamna i Valhall förutsätts att man varit en stor krigare som dött en ärofull död på slagfältet. Först då är man värdig att i döden fortsätta sin krigarbana i Odens tjänst i väntan på den slutgiltiga striden: Ragnarök.⁸² För de som inte platsade för denna elittjänst fanns andra riken.

Frejs rike Alfhem kan ha tjänat som dödsrike precis som Frejas rike Folkvang. Till hennes rike kunde resten av de slagna männen komma, säger Britt-Marie Näsström och hänvisar till Grimnismal 14 :

*Folkvang heter den nionde
där som Freya härskar
över dyrbara säten i hallen.
Hälften av de fallna
väljer hon varje dag
Oden äger den andra*

Hon menar också att enligt sagorna är det troligt att även kvinnorna kunde komma dit⁸³. Den som drunknade kunde tas om hand av Ran eller rättare sagt det var hon som drog ned dem hon utvalt i sina nät. Ran som betyder ”Den som rövar bort” var hustru eller dotter till havsguden Ägir säger Britt-Mari Näsström och berättar:

⁷⁹ Steinsland, Gro & Meulengracht Sörensen, Preben, 1994, sid. 91.

⁸⁰ Ström, Folke, 1985, sid. 217.

⁸¹ Ström, Folke, 1985, sid. 218.

⁸² Jennbert Kristina, 2004, sid. 197.

⁸³ Näsström, Britt-Mari, 2001,2002, sid. 208.

*Vid deras gillen dukades borden av sig själva, fyllda med mat och öl, och deras rike borde därför kännetecknas som ett Valhall för de sjödöda.*⁸⁴

Den enkla bondens gud Tor hade också eget hem, Trudvang dit kanske både bondebefolkningen och dess trälar kom.⁸⁵ Eftersom gästrikeborna under yngre järnåldern till största delen bestod av bönder är det inte så konstigt att det är guden Tor som vi hittar de flesta belägg för. Hans namn förekommer i ortnamn som Torsåker och Torsvallen och i det enda gravfynd som direkt kan relateras till en gud, nämligen Torshammarringen som hittades i Järvsta.

Vilken uppehållsplats den döda fick fanns det alltså flera svar på, men det fanns ännu ett tillstånd för den som dött som var fyllt av fruktan för de efterlevande. Det var risken att den döda inte skulle få ro i graven utan som gengångare stanna kvar i de levandes land och skrämma dem. Detta hemska öde kunde drabba den som begått något ouppklarat brott eller rentav mord och även efter döden av någon anledning önskat fortsätta sin ondskefulla karriär. Orsaken kunde också vara att personen rentav blivit mördad och inte kunde få någon ro förrän den skyldige fått sitt straff.⁸⁶ Vilken orsaken än var så var begravningens skyddande ritualer oerhört viktiga för att undanröja denna fara. Om de efterlevande trots detta ändå drabbades av en gengångare krävdes motåtgärder. Den döda kunde hållas fast i graven genom att en påle kördes genom liket och ner i marken, man kunde också hugga av honom huvudet för att på så vis förhindra honom att hitta tillbaka till de levandes land.⁸⁷

---

⁸⁴ Näsström, Britt-Mari, 2001,2002, sid. 209.

⁸⁵ Näsström, Britt-Mari, 2001, 2002, sid. 208. Steinsland, Gro & Meulengracht Sörensen, Preben, 1994, sid. 55.

⁸⁶ Ström, Folke, 1985, sid. 219.

⁸⁷ Steinsland, Gro & Meulengracht Sörensen, Preben, 1994, sid. 87.

6 Slutsats

I mitt arbete har jag försökt skapa en bild av de föreställningar och riter som omgav döden på yngre järnåldern här i Gästrikland. Eftersom det skrivna källmaterialet från vår del av landet är i det närmaste obefintligt har jag fått vända mig till västnordens. Flera forskare har ägnat sig åt att studera detta källmaterial och det är deras arbete som legat till grund för min tolkning av gravgåvorna här. Min inställning har varit precis som Olof Sundqvist att man måste räkna med att de förhållanden som rådde i västnorden var spritt över stora områden och därmed varit giltiga också för oss här i öst. Den Torshammarring som hittats i Järvsta samt ortsnamn som Torsåker och Torsvallen är bevis på att åtminstone guden Tor var känd hos oss.

I min undersökning har jag influerats av Tore Artelius tolkning av en gravplats i Halland. Där har han använt en tre-steps-modell för att tolka övergångsriter som skapats av Arnold van Genneps. Tore Artelius indelning av begravningsriterna i Halland har jag tillämpat på begravingarna här i Gästrikland. Jag har delat in dem enligt hans tre-steps-modell, tolkat de gravfynd som gjorts och lagt dem i respektive fas. Begravningen utfördes för att hjälpa den döda till ”andra sidan”, ge honom ro i graven samt skapa trygghet för de efterlevande. En begraving kunde gå till så att den döda tvättades och kläddes, ögonen och munnen stängdes igen, lades i en båt eller en släde för att sedan följa nedanstående ritmodell:

1. **Kremering.** Genom denna övergår den döda till ”den andra sidan”, samtidigt som separationen från de levandes värld synliggörs. Den döda får här med sig sina personliga tillhörigheter; kläder, vapen, smycken, husdjur.
2. **Preparering av graven.** Oordning. Ett mellanstadium som skiljer sig från fall till fall. En liminal fas mellan kremering och gravläggning då det brända materialet samlas ihop. Kanske förekom också rituella måltider vid gravplatsen under denna fas.
3. **Gravläggning.** Ordning. Avslutningsfas. Den dödas övergång fullbordas. De sista gåvorna läggs i graven; små stenar, slagg, bröd och växter. Symboler för fruktbarhet och återfödelse. Därefter kunde själva gravbyggnaden göras som ett monument.⁸⁸

När begravningen var klar och allt återgått till det vanliga återstår frågan: Vart tog då den döda vägen? Det fanns flera olika alternativ:

---

⁸⁸ Artelius, Tore, 2000, sid. 225-227.

- Den döda kom till någon av dåtidens gudar: Oden – Valhall, Frej – Alfhem, Freja – Folkvang, Tor – Trudvang eller till den underjordiska Hel.
- Den döda stannade, i alla fall en tid, kvar i gravbyggnaden.
- Den döda vandrade in i Det Heliga Berget. Därinne samlades ätten i en fortsatt samvaro likt den de haft i de levandes land.
- Om den döda hade drunknat kunde han eller hon tas om hand av Ran i hennes sjörike.
- Det värsta av allt, den döda fick inte ro i graven utan blev en gengångare som skrämde livet ur de levande.

Trots att det finns en osäkerhet när det gäller undersökningens överensstämmelse med verkligheten för tusen år sedan så vill jag ändå säga att den i stort beskriver de begravningsriter och dödsföreställningar som fanns här i Gästrikland.

7 Diskussion samt förslag till fortsatt forskning

När jag var liten sa jag att jag ville bli arkeolog eller djuphavsdykare när jag blev stor. Jag är stor nu men inget av dessa yrken har fram till nu korsat min väg. Det senaste året har ett brinnande intresse för religionshistoria kopplat till arkeologi upptagit den största delen av mitt liv. Känslan jag får när jag jobbar med detta är svår att uttrycka i ord. Den får mig att tänka på den sång Bilbo sjöng när han vandrar iväg från Baggershus efter att ha lämnat ifrån sig ringen till Gandalf:

*Den väg jag vandrar går och går
Från dörrens sten, där upp den rann.
Nu ringlar fjärran stigens spår
som jag skall följa, om jag kan
skall trampa den med ivrig fot
tills i ett stråk, den mynnar ner
där tusen villspår ta mig mot-
och sedan vet jag intet mer.*

(Sagan om ringen, s 56)

Men diskussionen ska handla om den uppsats jag nyss gjort vilket den på sätt och vis gör. Tillsammans med mina tidigare A- och B-uppsatser utgör den de första stapplande stegen på en religionsarkeologisk stig. Vad jag egentligen försöker göra är att lägga ett pussel över yngre järnålderns människor. Jag vet inte hur den färdiga bilden kommer att se ut. Kanske finns inte ens alla bitar i asken. Några bitar har jag i alla fall lagt dit. För att få ihop ett helt pussel måste många små bitar fogas samman. Varje enskild bit kan ses som ett svar på en fråga och eftersom det är svar jag vill ha måste jag också ställa frågorna. Några av mina största är:

- Det finns efter vad jag förstår inte mycket källmaterial från vår del av landet. Inte heller finns mycket skrivet om vilka riter som förekom i det förkristna Norden. Om man ändå vill veta mer, vilka vägar måste man då gå? Att sammanställa ett sådant material vore intressant.
- Hur viktig var Tor för den enkla bonden i östra delen av Norden? Finns det fler belägg för hans existens i källor som Ortsnamn, arkeologiska fynd och runstenar här och i närliggande landskap?
- Valbo är en intressant plats med landskapets äldsta kyrka och gravfältet i Järvsta som har en runsten på ursprunglig plats. Gravfältet har även många gravar med kristna

förtecken. Tillsammans med detta samt, bland annat, forntida Ortsnamn som Vi och Torsvalla utgör Valbo en bra utgångspunkt för forskning om den brytningspunkt som kristendomens införande var.

- En annan intressant fyndplats är Grisskogen i Storvik eftersom den är helt utgrävd och dokumenterad för bara några år sedan (1994). Att försöka tolka hur en lokal begravningsritual gått till på den eller någon annan gravplats precis som Tore Artelius gjort i Halland vore intressant.

Bibliografi

Andrén Anders, Jennbert Kristina, Raudvere Catharina red. *Ordning mot kaos*, (Nordic Academic Press 2004)

Artelius, Tore, *Bortglömda föreställningar* (Riksantikvarieämbetet, Göteborgs universitet; 2000)

Backman, Jarl, *Rapporter och uppsatser*, (Lund, Studentlitteratur, 1998)

Baudou, Evert, *Hög-gård-helgedom i Mellannorrland under den äldre järnåldern* (Arkeologi i Norr 2: 9-43. Umeå 1989)

Baudou, Evert, *Norrland 1988: Om forntidens andliga och materiella liv* (Arkeologi i Norr 2: 9-43. Umeå 1989)

Bellander, Erik, *Från Gästrikland 1933* (Gävle Lantmännens tryckeri, Westlund & Co, 1933)

Bellander, Erik, *Från Gästrikland 1938* (Gävle Lantmännens tryckeri, Westlund & Co, 1939)

Bellander, Erik, *Från Gästrikland 1944* (Gävle Lantmännens tryckeri, Westlund & Co, 1945)

Bellander, Erik, *Från Gästrikland 1965* (Gävle Westlund & Söner Boktryckeri ab, 1965)

Bjurwill, Christer, *A,B,C och D, Vägledning för studenter som skriver akademiska uppsatser* (Lund, Studentlitteratur, 2001)

Budtz, Palle, *Vägvisare till forntiden i Gästrikland* (Gävle, Läns museet i Gävleborg, 1994)

Clunies Ross, Margaret, *Kapitlet Närvaron och frånvaron av ritual i norröna medeltida texter* i boken *Plats och praxis*

Eliade, Mircea, *Heligt och profant* (Stockholm, AB Verbum, 1957)

FORNLÄMNINGAR Markvårdade fornlämningar i Gävleborgs Län, Del 2

Forskning och Framsteg Nr 1 2004, *Kapitlet Myten Midgård*

Gräslund, Anne-Sofie, *Ideologi och mentalitet*, (Uppsala universitet 2002)

Hedblom, Folke, *Från Gästrikland 1957-58*, (Uppsala Almqvists & Wiksells Boktryckeri Aktiebolag, 1958)

Jennbert, Kristina, *Kapitlet Människor och djur* i boken *Ordning mot kaos*

Jennbert, Kristina, Kapitlet *Djuren i nordisk förkristen ritual och myt* i boken *Plats och praxis*

Jennbert, Kristina, André, Anders samt Raudvere, Catharina (red.) *Plats och praxis* (Lund, Nordic Academic Press, 2002)

Jensen, Ronnie, Föredrag om *Järnåldern i Gästrikland* vid kulturlunch på Gävle Museum den 13/11 2002

Jensen Tim, Rothstein Mikael, Sörensen Pedemann Jörgen (red) *Religionshistoria*, (Bokförlaget Nya Doxa AB, 1996)

Kaliff, Anders, *Grav och kultplats* (Arkeologiska institutionen, Uppsala universitet, 1997)

Länsmuseets hemsida: www.jarnriket.com

Nilsson, Bertil (red.), *Kristnandet i Sverige, Gamla källor och nya perspektiv* (Uppsala, Lunneböcker 1996)

Nilsson, Bertil (red.), Projektet Sveriges kristnande *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid* (Uppsala, Reklam & Katalogtryck AB 1992)

Näsström, Britt-Marie, *Fornskandinavisk religion*, (Lund, Studentlitteratur 2001,2002)

Näsström, Britt-Marie, Kapitlet *I livets skeden, Om passageriter i fornskandinavisk religion* i boken *Plats och praxis*

Steinsland, Gro & Meulengracht Sörensen, Preben, *Människor och makter i vikingarnas värld* (Stockholm, Ordfront förlag 1994)

Ström, Folke, nordisk hedendom, (Akademiförlaget AB 1985)

Sundqvist, Olof, Kapitlet *Uppsala och Asgård* i boken *Ordning mot kaos*

Thorén, Per. *Grisskogen*, (Gävle, Länsmuseet i Gävleborg, 1997)

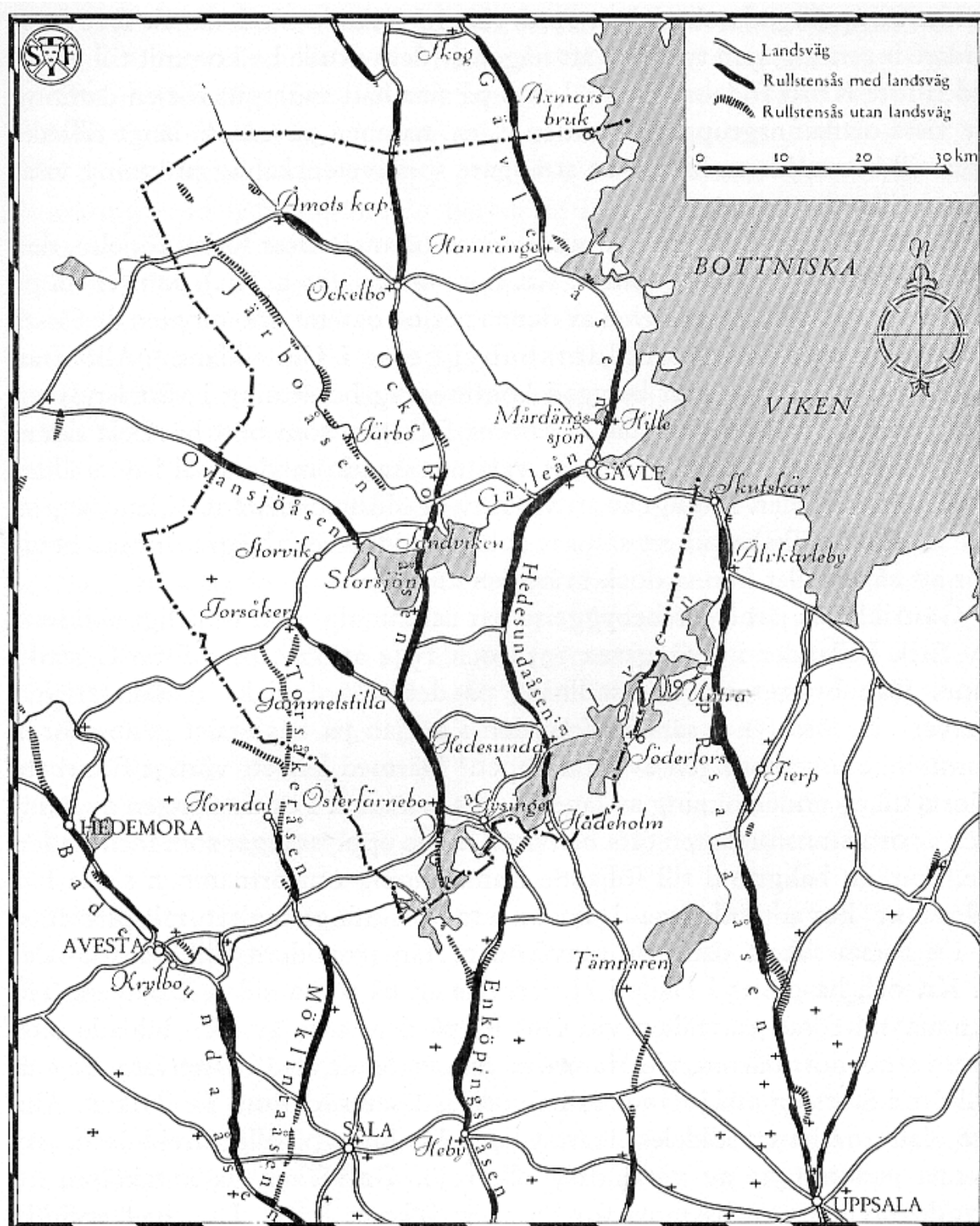
Zachrisson, Torun, Kapitlet *Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser* i boken *Ordning mot kaos*

Öjner, Kerstin, *Arkeologi* (Lund, BTJ Tryck AB, 1997)

Österling, U-B, *Fyra järnåldersgravar från Näs, Ovansjö sn, Gästrikland* (Stockholm, C-uppsats i arkeologi, 1975)

Bilagor

Karta över Gästriklands bygder

Svenska Turistföreningens årskrift 1932

”Längs rullstensåsarna ha alltsedan forntiden Gästriklands viktigaste vägar gått fram, och på dem ha människorna byggt sina byar, särskilt på de ställen, där sjöar och vattendrag bryta igenom åsen.” (Folke Hedblom, *Från Gästrikland 1957-1958* sid 21)